

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
 ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
 ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ & ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΚΥΡΙΑΚΟΥΛΑ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ
 ΔΙΕΥΘΥΝΤΡΙΑ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ ΒΙΒΛΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
 ΔΙΕΥΘΥΝΤΡΙΑ Δ.Π.Μ.Σ. «ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑΤΙΚΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ»

ΟΜΙΛΙΑ ΣΤΟΝ ΕΟΡΤΑΣΜΟ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΙΕΡΑΡΧΩΝ ΣΤΟ Α.Π.Θ.

Παρασκευή 27 Ιανουαρίου 2023

Η αρετή της αριστείας στον αρχαίο κόσμο και η αριστεία της αρετής στους Τρεις Ιεράρχες

*Πανοσιολογιότατε εκπρόσωπε του Παναγιωτάτου Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης,
 Κύριε Πρύτανη και κύριοι Αντιπρυτάνεις,
 Κυρίες και κύριοι Κοσμήτορες, κυρίες και κύριοι Πρόεδροι των Τμημάτων,
 Αξιότιμες πολιτικές και στρατιωτικές αρχές,
 Κυρίες και κύριοι συνάδελφοι,
 Αξιότιμα μέλη του Διοικητικού Προσωπικού του ΑΠΘ,
 Αγαπητές φοιτήτριες και αγαπητοί φοιτητές,
 Κυρίες και κύριοι,*

Τιμώντας σήμερα τους Τρεις Μεγάλους Αγίους της Παιδείας μας, εμπνέομαι από τις θέσεις τους για την αρετή και θα επιχειρήσω να αναδείξω το μεγάλο τους επίτευγμα στη σύζευξη της αρχαίας σοφίας με τη σοφία του λόγου του Θεού, ως προς το θέμα ειδικά της αριστείας, που συνδέεται άρρηκτα με την Παιδεία μας. Η έννοια της αριστείας βρίσκεται σήμερα στο κέντρο του κοινωνικού διαλόγου και το ζήτημα της αρετής αποτελεί στην εποχή μας ένα από τα τρέχοντα ζητήματα της φιλοσοφικής συζήτησης για την αρεταλογία ως ένα εναλλακτικό ‘παράδειγμα’ της ηθικής φιλοσοφίας.¹ Στον εορτασμό των Γραμμάτων, θεώρησα ενδιαφέρον να παρουσιασθεί, έστω αδρά, η μοναδική πνευματική σύνθεση του θέματος, που ο Μέγας Βασίλειος, ο Γρηγόριος ο Θεολόγος και ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος προσέφεραν στον πολιτισμό μας. Μέσα στον χρόνο που μου διατίθεται θα πιάσω την αρχή του μίτου της αρεταλογίας από την αρχαιότητα και ακολουθώντας το νήμα θα προχωρήσω ως τους Τρεις Αγίους της Παιδείας μας, οι οποίοι μπορούν να μας οδηγήσουν στο σήμερα *μυσταγωγούντες άλλως ήμᾶς πρὸς ἐνάρετον βίον καί κρείττονα*, κατά τον υμνογράφο².

Αρετή και αριστεία στην αρχαιότητα

Το πρώτο μάλλον που χρειάζεται μία διευκρίνιση είναι η σχέση μεταξύ της αρετής και της αριστείας. Ζήτημα σπουδαιότατο για το θέμα μας, καθόσον η απάντησή του

μας εισάγει στην ουσία της παρουσίασης, όπως θα φανεί στη συνέχεια. Οι δύο ελληνικές λέξεις έχουν κατά βάση μία άμεση σχέση ετυμολογικής αρχής, που ανάγεται σε απώτατη ινδοευρωπαϊκή λεγόμενη συγγένεια. Και οι δύο λέξεις εκβλάστησαν από την καθ' υπόθεση σανσκριτική ρίζα *αρ του ρήματος *ἀραρίσκω* και του αμάρτυρου ρήματος *ἄρω*, που έχει τη σημασία του ενώνω, συνδέω, αρμόζω.³ Συνεπώς η αρετή και το άριστο περικλείουν στην έννοιά τους ό,τι συντελεί στην αρμονική συνένωση προς μια ζητούμενη ολοκλήρωση.

Άριστον, στην αρχαιότητα, είναι το εξαιρετικό είδος κάθε πράγματος, και *ἀρετή* είναι η ικανότητα του όντος να διαθέτει την αποχρώσα ιδιότητά του στην καλύτερη απόδοσή της. Έτσι, για τα πόδια εννοείται ως αρετή η ταχύτητα,⁴ για το άρμα εννοείται ως αρετή η καλή κατασκευή,⁵ για τη χώρα και για το έδαφος εννοείται ως αρετή η ευφορία,⁶ για τις τέχνες αρετή είναι η κάλλιστη πρακτική τους.⁷

Όταν οι λέξεις αναφέρονται σε πρόσωπο, ανάλογα, άριστος είναι ο αρμόδιος, ο κατάλληλος, ο ικανός άνθρωπος, και αρετή είναι η ιδιότητα του αρίστου, το γνώρισμα τού να είναι κάποιος ολοκληρωμένος και κατά το δυνατόν τέλειος. Αυτή η θεμελιακή έννοια ενυπάρχει σε κάθε σημασιολογική ποικιλία της λέξης *ἀρετή* και οφείλουμε να την λαμβάνουμε υπόψη για την καλύτερη και ακριβέστερη κατανόηση των ποικιλιών της σημασίας της. Διότι, η σημασία της αρετής ποικίλλει, καθόσον η έννοια συμμορφώνεται προς τα ανθρωπολογικά και πολιτισμικά ιδεώδη κάθε εποχής.

Στην ομηρική και αρχαϊκή εποχή αρετή θεωρούνταν η ανδρεία. Τούτο οφείλεται στο γεγονός ότι αυτή η αρετή ήταν η πιο αναγκαία ικανότητα για τον άνδρα και την πόλη. Έτσι, άριστος χαρακτηριζόταν ο καλύτερος πολεμιστής, ο ανδρείος και ο δυνατός ήρωας, ο οποίος ήταν κατάλληλος να υπερασπίσει την πατρώα γη, και άριστοι ήταν οι άρχοντες, που κυβερνούσαν τον λαό, διότι μπορούσαν να εγγυηθούν την ασφάλεια της χώρας τους.⁸ Η αντίληψη αφορούσε, κατά τις ανάγκες εκείνων των επαπειλούμενων κοινωνιών, στους εξαιρετικούς ηγέτες και ήταν αριστοκρατική.

Αργότερα, στην κλασική περίοδο (5ο-4ο π.Χ. αι.), όταν η κοινωνία έγινε πιο δημοκρατική και η συνεργασία των πολιτών απέβη παράγοντας που συνέβαλε στην ευημερία της πόλης, το όνομα της αρετής προσγράφηκε στις πολιτικές αρετές, που υπηρετούν το κοινό καλό. Διαβάζουμε στον Επιτάφιο Λόγο του Περικλή: “*Από την άποψη της ανάδειξής του στα δημόσια αξιώματα, κάθε πολίτης προτιμάται εφόσον διακρίνεται σε κάποιον κλάδο, όχι διότι ανήκει σε ορισμένη κοινωνική τάξη, αλλά για την προσωπική του αξία (= άπ' αρετής)*”.⁹ Με άλλα λόγια, αρετή είναι η καλή υπηρεσία προς την πόλη.

Πολιτικές αρετές, σύμφωνα με τους σοφιστές, ήταν η ρητορική παιδεία και ικανότητα,¹⁰ σύμφωνα με τους φιλοσόφους, ήταν οι ηθικές αρχές, που βοηθούν τον άνθρωπο να κατορθώσει την ύψιστη ηθική ποιότητα. Έτσι, ο Πλάτων ισχυρίζεται ότι υπάρχουν τέσσερις ιδιότητες, που συνιστούν την αρετή, δηλαδή η σοφία, η σωφροσύνη, η ανδρεία, και η δικαιοσύνη, η δε δικαιοσύνη είναι η καθολική αρετή, η συντονιστική όλων.¹¹ Σκοπός της αρετής για τον Αριστοτέλη είναι η ευδαιμονία και προς αυτήν συνεργάζονται αρμονικά οι διανοητικές και οι ηθικές αρετές. Διανοητικές ή θεωρητικές θεωρεί τη σοφία, τη σύνεση και τη φρόνηση, ηθικές ή πρακτικές, την ελευθεριότητα (δηλ. τη γενναιοδωρία) και τη σωφροσύνη. Η φρόνηση, όμως, χαρακτηρίζει τον τέλειο άνδρα, διότι είναι εκείνη που συνενώνει τον θεωρητικό και τον πρακτικό λόγο, καθώς συνιστά τη διακριτική ικανότητα του ανθρώπου να προσδιορίζει με τον λόγο τη μεσότητα και να καθοδηγεί στην ορθή πράξη.¹²

Οι στωικοί, αργότερα, ταύτισαν το «κατ' αρετήν ζῆν» με το «όμολογουμένως τῆ φύσει ζῆν» και έθεσαν τον Λόγο κριτή των πάντων. Η αρετή είναι το αποτέλεσμα της άπαθείας, δηλαδή της τελειότητας του ανθρώπου, η ισορροπία μεταξύ λογικού και παθών. Την παρομοιάζουν με την υγεία του σώματος και θεωρούν ότι ουσιαστικά είναι μία, συνυπάρχουν όμως μέσα σ' αυτήν οι γνωστές πλατωνικές αρετές, οι “πρώτες αρετές”, στις οποίες υποτάσσονται τα επιμέρους είδη των αρετών. Τόσο ο Αριστοτέλης όσο και οι στωικοί προσπαθούν να συνδέσουν την έννοια του ανθρώπου και της αρετής του με τη ζωή και την πράξη του, τα οποία συνδέονται άμεσα με την ευδαιμονία όχι μόνο την ατομική αλλά και της πόλης.¹³

Η μετάβαση στην αρετή της ελληνορωμαϊκής οικουμένης

Κατά τη διάρκεια της ελληνοιστικής και της ρωμαϊκής εποχής, όταν τα οικουμενικά βασίλεια έσπασαν τα σύνορα της πόλης, το κέντρο του ενδιαφέροντος μετατοπίστηκε στην ασφάλεια και στην ευδαιμονία του ατόμου. Το μεγάλο ζητούμενο ήταν μία σταθερή πολιτική κατάσταση, που εξασφάλιζε την ευτυχία για κάθε πολίτη. Έτσι, αρετή (*virtus*) θεωρήθηκε ότι ήταν η καλή υπηρεσία στην πολιτεία στα πεδία της διακυβέρνησης, του στρατού και της θρησκείας του κράτους. Σύμφωνα με τους πεπαιδευμένους Ρωμαίους, η *virtus* διατηρούσε τα βασικά χαρακτηριστικά της κλασικής αρετής και θα έπρεπε να συνδυάζει σωματική και διανοητική υπεροχή και αριστεία.¹⁴ Επιπλέον, θεωρούνταν ως μία δημόσια αρετή, ήταν ένα ατομικό προσόν, αλλά πραγματοποιμένο στη δημόσια ζωή. Ήταν η ιδιότητα της συμβολής του ατόμου στον δημόσιο ευδαιμονισμό.

Επιγραφές αυτών των χρόνων επαινούν τη *virtutem* αξιόλογων ανδρών εκθέτοντας το ευγενές γένος τους, τα διακεκριμένα δημόσια αξιώματά τους και τα στρατιωτικά τους κατορθώματα.¹⁵ Από τον καιρό της διακυβέρνησης του Αυγούστου η ύψιστη *virtus* ήταν η υπηρεσία της πολιτείας με την υπακοή στο θέλημα του αυτοκράτορα και με την άσκηση διαφόρων πολιτικών καθηκόντων, μεταξύ των οποίων σημαντικό ρόλο συνέχισε να παίζει η ρητορεία και η παιδεία. Μη φιλολογικά ελληνικά κείμενα αυτής της εποχής, επιγραφές και πάπυροι, συνδέουν την αρετή με αθλητικές επιδόσεις, με φιλοσοφικές και ρητορικές δεξιότητες, με τη σύνεση και τη σοφία, με την ευσέβεια, με την ηθική συμπεριφορά.¹⁶ Προπάντων, τήν συνδέουν με χορηγίες, που γίνονται για το κοινό καλό, όπως π.χ. με δωρεές για δημόσια έργα, για την ανέγερση δημόσιων κτηρίων και ιδιαίτερα για την κατασκευή υδραγωγείων, με την ανάληψη ενός μέρους των δημοσίων εξόδων, και με άλλες παρόμοιες συνεισφορές. Η αρετή αναφέρεται μαζί με την ανιδιοτέλεια, την ευεργεσία, τη γενναιοδωρία και θεωρείται συνώνυμη με αυτές.¹⁷ Το ιδεώδες του πολίτη της οικουμενικής ελληνιστικής αλλά και της ρωμαϊκής *terrae orbis* δεν είναι ο ανδρείος ήρωας των αρχαϊκών χρόνων ή ο συνετός και σοφός άνδρας των κλασικών, αλλά ο ευεργέτης πολίτης.

Αξιοσημείωτη είναι μια νέα χρήση της λέξης *ἀρετή*, που συνέβη κατά τη διάρκεια της ελληνιστικής περιόδου. Ως αρετή δεν περιγράφονται μόνο τα ανθρώπινα κατορθώματα, αλλά περιγράφονται πλέον και τα θαυμαστά έργα των θεών, και συγκεκριμένα, κυρίως θεραπείες και αποκαταστάσεις υγείας. Ο Ασκληπιός, η Ίσις, ο Σάραπις είναι οι αποδέκτες ύμνων, που απαριθμούν τις αρετές τους, με τις λεγόμενες αρεταλογίες. Μεταξύ αυτών, η λέξη *ἀρετή* εμφανίζεται ως η περιγραφή της σύνολης, σωτήριας για την υγεία, επιρροής τους.¹⁸ Στους προηγούμενους αιώνες οι θεοί κατείχαν όλη την αρετή *per se*¹⁹ και χάριζαν την κάθε ξεχωριστή αρετή στους ανθρώπους. Στις λίγες περιπτώσεις, όπου αναφέρεται η αρετή της θεότητας, η λέξη δήλωνε την αυτοφανέρωση του θεού, που συνοδεύονταν με μία θεία ενέργεια.²⁰ Στην ελληνιστική περίοδο, ωστόσο, όλο και πιο συχνά οι θεοί εμφανίζουν διάφορες αρετές, που συνήθως περιγράφουν ανθρώπινες ιδιότητες. Η θεότητα αστικοποιείται.²¹

Ο καθοριστικός ρόλος της παιδείας των Τριών Ιεραρχών

Αλλά για το θέμα μας, που είναι η αρετή και η αριστεία κατά τους Τρεις Αγίους της παιδείας μας, κρίσιμο είναι να δούμε ποια σημασία απέκτησαν αυτές οι έννοιες μέσα στον χριστιανισμό και πως διαμορφώθηκαν από τη διδασκαλία του ευαγγελίου, που διαπότισε τους επόμενους αιώνες τον πολιτισμό μας. Οι Τρεις Ιεράρχες είχαν

αναμφισβήτητα τη μόρφωση της κλασικής παιδείας της αρχαιότητας, μάλιστα με τέλεια πληρότητα. Ο Μέγας Βασίλειος και ο Γρηγόριος ο Θεολόγος, φίλοι καρδιακοί και πνευματικοί, με καταγωγή από την Καππαδοκία, σπούδασαν τέσσερα χρόνια στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών Ρητορική, Φιλοσοφία, Γραμματική, Διαλεκτική, Αστρονομία, Γεωμετρία και Ιατρική. Δάσκαλοί τους οι επιφανείς ρήτορες Ιμέριος και Προαιρέσιος. Ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος, νεότερος, από την Αντιόχεια της Συρίας, σπούδασε στη Θεολογική Σχολή της Αντιόχειας με δασκάλους τον Καρτέριο και τον Διόδωρο Ταρσού, υπήρξε δε και μαθητής του φημισμένου ρήτορα και κλασικιστή Λιβάνιου. Και οι τρεις διακρίθηκαν στις σπουδές τους, ώστε τους μεν Βασίλειο και Γρηγόριο τους ζήτησαν να παραμείνουν καθηγητές στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών, τον δὲν Ιωάννη τον ήθελε Διευθυντή στη Ρητορική του Σχολή Αντιόχειας ο Λιβάνιος. Συνεπώς, η αρχαιοελληνική πολιτική και φιλοσοφική έννοια της αρετής και της αριστείας δεν ήταν άγνωστη σ' αυτούς. Είχαν προκρίνει, όμως, τη χριστιανική “φιλοσοφία”, κατά την έκφραση του Χρυσοστόμου, μέσα στα πλαίσια της οποίας οι κλασικές φιλοσοφικές έννοιες μεταμορφώθηκαν.

Εγκαινιάζοντας τη χριστιανική αρετή

Εστιάζοντας στα θεμελιακά κείμενα του χριστιανισμού, στην Ελληνική Μετάφραση της Παλαιάς Διαθήκης από τους Εβδομήκοντα και στην Καινή Διαθήκη, βλέπουμε ότι η αρετή γίνεται αντιληπτή υπό διαφορετικούς όρους. Η ελληνική έννοια της αρετής δεν ανταποκρινόταν στην ιουδαϊκή, κυρίως λόγω των διαφορετικών θεολογικών αφετηριών (μονοθεϊσμού-πολυθεϊσμού) και λόγω των ανθρωποκεντρικών χαρακτηριστικών της έννοιας (έναντι των θεοκεντρικών του ιουδαϊσμού). Από την ιουδαϊκή άποψη το ύψιστο αγαθό για τούς ανθρώπους, η επιδίωξη του οποίου θα μπορούσε να καθορίσει την αρετή συνδέεται πάντοτε με τον έναν Θεό της Διαθήκης και με τη σχέση μαζί του· δεν είναι το κατόρθωμα ανθρώπινης αριστείας, που θεωρείται αρετή. Επιπλέον, ο Θεός δεν μπορεί να περιγραφεί από ανθρώπους, είναι ένα υπερβατικό Όν, του οποίου η ύπαρξη και η παρουσία γίνεται αντιληπτή μέσω των επεμβάσεών του στην ιστορία του κόσμου, όχι μέσω θεωρητικών ή υπαρξιακών εικασιών. Οι Ιουδαίοι μπορούσαν να θαυμάζουν τη δόξα του Θεού και μπορούσαν να τον επαινούν, μπορούσαν να απαριθμούν τα έργα του, αλλά δεν μπορούσαν να μιλούν για τις ιδιότητές του ή για τις αρετές του. Ως εκ τούτου, η λέξη δεν χρησιμοποιείται παρά ελάχιστα από τους Εβδομήκοντα, και μάλιστα με τροποποιημένη έννοια.

Στην ελληνική μετάφραση της Πεντατεύχου καμία εβραϊκή λέξη δεν αποδίδεται με τη λέξη αρετή. Αντί γι' αυτήν οι Εβδομήκοντα αναφέρουν την *ίσχύν* του Σαμψών (Κρ. 16), μιλούν για τη *δόξα* του Μωϋσή και του Ιησού (Αρ. 27, 20) και για τις επαινετές “δόξες” του Θεού, δηλαδή για τις ενέργειές του για την απελευθέρωση του εκλεκτού λαού του (Εξ. 15, 11). Στα βιβλία που μεταφράστηκαν αργότερα, η αρετή απαντά δύο φορές στους μικρούς προφήτες, ως μετάφραση μιας εβραϊκής λέξης που σημαίνει “δόξα, εξομολόγησις” (Αββ. 3, 3· Ζαχ. 6, 13), και τέσσερις φορές στο κείμενο του Ησαΐα, ως μετάφραση μιας εβραϊκής λέξης που σημαίνει “ἔπαινος, αἴνεσις” (Ησ. 42, 8. 12; 43, 21; 63, 7). Σ' αυτά τα χωρία η αρετή αναφέρεται στον Θεό και εκφράζει είτε τη μεγαλοπρέπεια του Θεού κατά τη διάρκεια μιας θεοφάνειας (Αββ. 3, 3) ή τη μεσσιανική δόξα (Ζαχ. 6, 13) είτε τα θαυμαστά έργα, με τα οποία ο Κύριος έχει φανερώσει τον εαυτό του στον κόσμο και για χάρη του λαού του (Ησ. 42, 8.12·43, 21· 63, 7). Αυτά τα χαρακτηριστικά ανακαλούν τις χρήσεις της λέξης *ἀρετή* στα αρχαία ελληνικά κείμενα, όταν περιγράφουν την αυτο-φάνερωση ενός θεού μέσω μιας σωτήριας πράξης.

Προφανώς, οι Εβδομήκοντα Μεταφραστές θεώρησαν ότι η μόνη περίπτωση που η λέξη *ἀρετή* μπορούσε να χρησιμοποιηθεί κατάλληλα, διατηρώντας ταυτόχρονα κάποια στοιχεία από την ελληνική σημασία της, ήταν, όταν δήλωνε τη φάνερωση του Θεού με θαυμαστά γεγονότα. Υπάρχει, όμως, μία σημαντική σημασιολογική διαφοροποίηση. Η αρετή του Θεού συνδέεται αφενός με τη δημιουργία του κόσμου και αφετέρου με την ιστορία ενός λαού, του Ισραήλ, όπως π.χ. με τη διάβαση της Ερυθράς θαλάσσης, δηλαδή με συγκεκριμένα γεγονότα. Σκοπεύει δε στη σωτηρία του λαού του, όχι σε θεραπείες ή κέρδη και πολιτικές φιλοδοξίες. Σύμφωνα με τους Εβδομήκοντα η αρετή του Θεού είναι, πρώτιστα, το θέλημά του να αποκαλύψει τον εαυτό του στον λαό του και να συνάψει μία διαθήκη αμοιβαίων σχέσεων μαζί τους. Αυτή η ιστορική, διαπροσωπική και υπεύθυνη σχέση μεταξύ Θεού, κόσμου και ανθρώπων είναι ένα νέο σημασιολογικό χαρακτηριστικό για την αρετή, ανοίκειο στους Έλληνες, που εισάγεται με την Μετάφραση των Εβδομήκοντα στον κόσμο τους.

Αξιοπρόσεκτο είναι, εντούτοις, ότι στα βιβλία των Εβδομήκοντα, που γράφτηκαν πρωτότυπα στα Ελληνικά, δηλαδή στη Σοφία Σολομώντος και στα Μακκαβαίων, η αρετή απαντά συχνότερα (26 φορές) και εφαρμόζεται πάντοτε σε ανθρώπους, όχι στον Θεό. Σ' αυτές τις περιπτώσεις ο εξελληνισμός και η επίδραση της ελληνικής αντίληψης για την ανθρώπινη αριστεία πάνω στην ιουδαϊκή αντίληψη είναι προφανής. Ο ανθρώπινος παράγοντας προσάγεται ως η άλλη όψη της αρετής και η ανθρωποκεντρική

προοπτική γίνεται αποδεκτή δίπλα στη θεοκεντρική. Συνεπώς, η λέξη *ἀρετή* επιλέγεται για να περιγράψει την παρουσίαση ενός άριστου χαρακτήρα. Ειδικά στα βιβλία των Μακκαβαίων, στο Δ΄ βιβλίο των οποίων αναγνωρίζεται επίδραση της στωϊκής φιλοσοφίας, η αρετή ισοδυναμεί με τα προσωπικά ηρωικά κατορθώματα των Ιουδαίων πολεμιστών, που υπερασπίζονταν την προγονική πίστη. Έτσι, ο αγώνας των ηρώων ταυτίζεται με το μαρτύριο των δικαίων και συσχετίζεται με την εσχατολογική ελπίδα.

Το σημασιολογικό φορτίο των Εβδομήκοντα για την αρετή προβάλλει στην Καινή Διαθήκη, όπου απαντά μόνο σε τέσσερα χωρία. Τα δύο, στην Α΄ και στη Β΄ Πέτρου (Α΄ Πέτρ. 2, 9· Β΄ Πέτρ. 1, 3), αναπαράγουν τη σημασία της Παλαιάς Διαθήκης για την αρετή του Θεού, αντλώντας την από τους προφητικούς λόγους του Ησαΐα. Συντελείται, όμως, κατά τη συντακτική διατύπωσή τους μία σημασιολογική τροποποίηση, καθόσον η αναφορά είναι στον Ιησού Χριστό αντί στον Κύριο της Παλαιάς Διαθήκης. Υποδεικνύεται, δηλαδή, και διακηρύσσεται ότι ο Ιησούς Χριστός είναι ο Θεός, ο οποίος φέρει *δόξα* και *ἀρετή* και ο οποίος με τη θαυμαστή παρουσία του στην ιστορία μάς καλεί στη σωτηρία. Σ' αυτά τα χωρία, μάλιστα, υπάρχει μία υπονοούμενη αναφορά στη Μεταμόρφωση, που πραγματώνει τη *δόξα* του Ιησού, και στην Ανάσταση, που πραγματώνει την *ἀρετή* του (πρβλ. αντίστοιχα Α΄ Πέτρ. 1, 21· Β΄ Πέτρ. 1, 16-17). Συνεπώς, αρετή είναι η φανέρωση του Ιησού Χριστού με την προσωπική του παρέμβαση στην ανθρώπινη ιστορία μέσω της θαυμαστής ενανθρώπησής του και της ένδοξης ανάστασής του.

Τα άλλα δύο καινοδιαθηκικά χωρία, από την προς Φιλιπησίους Επιστολή και από την Β΄ Πέτρου (Φιλ. 4, 8 και Β΄ Πέτρ. 1, 5-7), αναφέρονται στους ανθρώπους και όχι στον Θεό, και απαριθμούν την αρετή μεταξύ άλλων συγκεκριμένων αρετών σαν έναν κρίκο σε μια αλυσίδα, σύμφωνα με την ελληνική πρακτική της αρεταλογίας. Ειδικά στην προς Φιλιπησίους Επιστολή φαίνεται ότι ισχύει η τρέχουσα σημασία της αρετής, η οποία αφορά στην φροντίδα για το κοινό καλό και στην προσφορά για το δημόσιο όφελος. Αλλά ο απόστολος δεν χρησιμοποιεί αυτούσια τις έννοιες της ελληνικής και ελληνορωμαϊκής αρετής και αριστείας. Για τον Παύλο και για τους χριστιανούς, πόλη και πολίτευμα δεν είναι μόνο η κοινωνία, μέσα στην οποία ζουν. Η πόλη και το πολίτευμά τους είναι, επίσης, το πλήρωμα της εκκλησίας, και κύρια φροντίδα του Παύλου είναι το άριστο γι' αυτό το πλήρωμα. Ως άριστο δε, νοείται η ενότητα, η ομοφροσύνη, η ταπεινοφροσύνη. Επομένως, η αρετή δεν παρουσιάζεται τόσο με ηθική όσο μάλλον με θεολογική και εκκλησιολογική έννοια. Πρόκειται για μία χριστιανική

χρήση της λέξης, που γέννησε και δημιούργησε την αρετή του να είναι κάποιος άριστος και εξαιρετός *ἐν Χριστῷ*, δηλαδή μέλος του σώματος του Χριστού.

Αυτό, βέβαια, έχει προεκτάσεις και στην ευρύτερη κοινωνία των πιστών. Ο άριστος χριστιανός μπορεί να είναι και άριστος πολίτης, εφόσον τα καλά και τα εύφημα, *εἴ τις ἀρετὴ καὶ εἴ τις ἔπαινος* (Φιλ. 4, 8) είναι και αποδεκτά και ζητούμενα από τις ανθρώπινες κοινωνίες. Οι χριστιανοί μπορούν να λάμπουν σαν αστέρια μέσα στον κόσμο, προσφέροντας πρότυπο διαχείρισης της ζωής (Φιλ. 2,15), αξιοποίησής της και νοηματοδότησής της με τον αγώνα που αναλαμβάνουν για την ολοκλήρωσή τους *ἐν Χριστῷ*. Και η πολιτεία τους, η εκκλησιαστική κοινότητα, που συναντάται στην κοινωνία του Πνεύματος (Φιλ. 2, 1) και στην ένωση της θείας ευχαριστίας, μπορεί να γίνει πρότυπο μιας άριστης κοινωνίας.

Η σύζευξη της φιλοσοφικής με τη χριστιανική αρετή από τους Τρεις Ιεράρχες

Το καινούργιο περιεχόμενο της νέας αριστείας και το συγκεκριμένο περιεχόμενο της χριστοποιητικής αρετής, αναπτύσσεται και καλλιεργείται, διδάσκεται και εφαρμόζεται από τους Τρεις Ιεράρχες, οι οποίοι με την πολύπλευρη παιδεία τους συνδυάζουν αριστοτεχνικά την πλατωνική, την αριστοτελική και τη στωϊκή διδασκαλία περί αρετής με τη χριστιανική βιβλική έννοιά της και αναδεικνύουν τον καταλυτικό ρόλο της στην ολοκλήρωση του ανθρώπου. Διότι είναι σαφές ότι και για τους Τρεις Ιεράρχες η *ἐν Χριστῷ* αρετή είναι μία καθολική έννοια, η οποία μπορεί να συμπεριλαμβάνει επιμέρους είδη αρετών, αλλά ως πνευματικό μέγεθος συνιστά την ουσία κάθε μερικής αρετής όντας συνάμα και το ουσιώδες στοιχείο που συμβάλλει στην τελείωση του ανθρώπου ως όντος, στην πλήρη δηλαδή, βέλτιστη και κάλλιστη ανάπτυξη των χαρακτηριστικών ιδιοτήτων του, με άλλα λόγια στην αριστοποίησή του. Αριστοποίηση δε και τελείωση για τη χριστιανική φιλοσοφία είναι η κατά Χριστόν θέωση του ανθρώπου, που οδηγεί στην ομοίωση με τον Θεό.

Και για τους Τρεις Αγίους, η ομοίωση με τον Θεό είναι δυνατή από τη φύση του ανθρώπου, εφόσον ο Θεός έγινε άνθρωπος και ο Θεάνθρωπος Ιησούς Χριστός ανέλαβε και θέωσε την ανθρώπινη φύση. Αλλά αυτή η δυνατότητα πρέπει να οικειοποιηθεί και να ενεργοποιηθεί από την ανθρώπινη βούληση καθενός προσωπικά, ο οποίος θα θελήσει –με την πίστη– και θα επιδιώξει –με τον πνευματικό αγώνα– την τελειώσή του,²² που δεν είναι παρά η συμμόρφωση του νου του με τον νουν Χριστού και η κοινωνία της ζωής του με τη ζωή του. Ο αγώνας της τελείωσης είναι ακριβώς η άσκηση της αρετής, η οποία όμως δεν μπορεί να επιτευχθεί χωρίς τη χάρη του Πνεύματος.²³ Ο

στόχος και ο σκοπός της αρεταλογίας των Πατέρων συμμορφώνεται με τον πνευματικό προσανατολισμό τους, και αυτό διαφοροποιεί και το περιεχόμενο της αρετής.

«Όπως η αρετή των άλλων ζώων», λέει ο Μέγας Βασίλειος, «είναι εκείνη που μπορούμε να δούμε στην ιδιάζουσα ικανότητα του καθενός», «*ἐν ἑαυτῷ θεωρεῖται ἐκάστῳ*», μέσα σ' αυτό που συνιστά τον εαυτό του καθενός, «έτσι και η άξια επαίνου αρετή του ανθρώπου είναι αυτή που μαρτυρείται από εκείνα τα κατορθώματα που ιδιάζουν στην ύπαρξή του», «*ἐκ τῶν ὑπαρχόντων αὐτῷ κατορθωμάτων*».²⁴ Και ποια είναι αυτή η αρετή που αποτελεί ίδιον του ανθρώπου; «*Τοῦτο γάρ ἐστιν ἀρετή· ἔκκλισις ἀπὸ κακοῦ, καὶ ποίησις ἀγαθοῦ*», εξηγεί σε άλλο σημείο.²⁵ Εκθέτει δε αριστοτελικά την έννοια της αρετής ορίζοντάς την ως μεσότητα και συμμετρία.²⁶ Ως προς την ειδικότερη σύστασή της, ακολουθεί τη στωϊκή κατανομή απαριθμώντας τις τέσσερις κύριες επιμέρους αρετές. Η φρόνηση είναι το μέσον μεταξύ «*ἀγαθῶν καὶ κακῶν*», η σωφροσύνη είναι το μέσον μεταξύ «*αἰρετῶν καὶ φευκτέων*», η δικαιοσύνη είναι το μέσον μεταξύ «*τῶν ἀπονεμητέων καὶ οὐκ ἀπονεμητέων*», και η ανδρεία είναι το μέσον μεταξύ «*τῶν δεινῶν καὶ οὐ δεινῶν*». Αρμονικά προσαρτημένες σε αυτές τις θεωρητικές αρετές, θέτει τις δύο πρακτικές αρετές, το *κάλλος* και την *ἰσχύ*.²⁷ Σκοπός, όμως, της απόκτησης των αρετῶν δεν είναι η ευδαιμονία, αλλά «*διὰ τῆς ἀληθοῦς ἐπιγνώσεως καὶ τοῦ κατ' ἀρετὴν βίου οἰκειωθῆναι Θεῷ*».²⁸

Παρόμοια ο Γρηγόριος δέχεται την αριστοτελική έννοια της αρετής ως μεσότητας μεταξύ κακῶν²⁹ και αναφέρει στα *Ποιήματά* του τις αρετές κατά την πλατωνική και στωϊκή απαρίθμηση αντιπαραθέτοντας τις αντίστοιχες κακίες,³⁰ αλλά δεν επιμένει ιδιαίτερα σε θεωρητικές διακρίσεις μεταξύ των αρετῶν. Ο Χρυσόστομος δεν ασχολείται καθόλου με την θεωρία, παρότι η επίδραση της κλασικής σκέψης για την αρετή είναι ορατή στον λόγο του. Ακολουθώντας τις Γραφές, καθορίζει την αρετή με «*τὸ διὰ πάντων ἀρέσκειν τῷ Θεῷ*»³¹ και προσδίδει σ' αυτήν εσχατολογικό προσανατολισμό λέγοντας ότι «*ἀρετή ἐστὶ τὸ πάντων τῶν ἀνθρωπίνων ὑπερορᾶν, τὸ τὰ μέλλοντα ἐφ' ἐκάστης ὥρας φαντάζεσθαι, τὸ πρὸς τὸ μηδὲν τῶν παρόντων ἐπτοῆσθαι*».³² Αυτή η εσχατολική οπτική οδηγεί, εξάλλου και τους Τρεις Ιεράρχες να συνδέσουν την αρετή με το μαρτύριο των αγίων, σύμφωνα με την παράδοση που ανάγεται στα βιβλία των Μακκαβαίων, και να πλέξουν συχνά εγκώμια αριστείας στους μάρτυρες και στους αγίους.

Το ιδιαίτερο, όμως, χαρακτηριστικό στον περί αρετής λόγο των Τριῶν Διδασκάλων είναι ότι εστιάζουν κυρίως στην πρακτική όψη της, στην άσκηση της αρετής, η μέγιστη μορφή της οποίας είναι η αγάπη, «*ἡ ποιητικὴ ἀρετῆς πάσης*».³³ Η

αγάπη συμπερικλείει κάθε δυνατότητα καλλιέργειας των πνευματικών ιδιοτήτων του ανθρώπου. «Όταν η αγάπη είναι παρούσα», λέει ο Χρυσόστομος, «δεν λείπει κανένα μέρος της φιλοσοφίας, ο χριστιανός έχει ολόκληρη και ολοκληρωμένη και συμπληρωμένη την αρετή, ενώ όταν η αγάπη απουσιάζει έρημος είναι από κάθε αγαθό».³⁴ Γι' αυτό, άλλωστε, αρετή εκτός κοινότητας –όπου ασκείται η αγάπη– δεν υφίσταται. Αλλά και αμφίδρομα, ο ιδανικός τρόπος συνύπαρξης των μελών της κοινότητας είναι η αρετή, η οποία έχει και τη δύναμη να συνεγείρει όλους προς την αριστεία. Πολύ παραστατικά περιγράφει αυτή τη δύναμη ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος:

*«Κι αν μόνο δέκα ανάμεσά σας κατορθώσουν την αρετή, γρήγορα είκοσι θα γίνουν οι δέκα, οι είκοσι πενήντα, οι πενήντα εκατό, οι εκατό, χίλιοι, οι χίλιοι όλη η πόλη. Και όπως όταν ανάψουν δέκα λυχνάρια, εύκολα θα μπορέσει κάποιος να γεμίσει με φως όλο το σπίτι, έτσι ακριβώς και με τα πνευματικά κατορθώματα, αν δέκα μόνο τα καταφέρουν, ολόκληρη πυρά θα ανάψουμε στην πόλη γεμάτη φως και ασφάλεια. Διότι τέτοια είναι η φύση της φλόγας, όταν πέφτει πάνω στο εύφλεκτο υλικό· πάντοτε πιάνει τα ξύλα που αγγίζει, όπως ο ζήλος της αρετής, όταν σε λίγες ψυχές πέσει, παίρνει τον δρόμο τρέχοντας και μπορεί να γεμίσει όλη την πόλη».*³⁵

Η αρετή της αριστείας και η αριστεία της αρετής

Οι Τρεις Ιεράρχες ανακεφαλαίωσαν όλη τη σοφία του αρχαίου κόσμου για την αρετή «*εἰς Χριστὸν καὶ εἰς τὴν ἐκκλησίαν*» (Εφ. 5:32). Διέσωσαν την αντίληψη ότι η αρετή συνδέεται με την ανάπτυξη και ολοκλήρωση του ανθρώπου καθώς και με την επιτέλεση της αριστείας της εντός του κοινωνικού συνόλου. Κατανοώντας ότι η ουσία της αρετής είναι η ολοκλήρωση του ανθρώπου, έθεσαν ως κριτήριο της αρετής την ομοίωση με τον Θεό κατά χάριν και όρισαν ως μέσο αυτής της ολοκλήρωσης την αριστεία της αρετής, που προϋποθέτει αγώνα πνευματικό μέσα στον στίβο του πληρώματος της εκκλησίας. Έτσι, όταν χάθηκαν πλέον τα κοινωνικοπολιτικά συμφραζόμενα της αρχαιοελληνικής πόλης, οι σημαντικές αρεταλογικές αντιλήψεις των μεγάλων φιλοσόφων επιβίωσαν επενδύοντας με τη στέρεη λογική δύναμή τους τις φιλόσοφες κοινωνικές αρχές του χριστιανικού πολιτισμού. Εκείνο που προβάλλεται πλέον στον καινούργιο κόσμο είναι κάτι πολύ περισσότερο από το να κατέχουμε την αρετή της αριστείας, από το να επιδιώκουμε, δηλαδή, να είμαστε άριστοι στο είδος μας. Καλούμαστε στην αριστεία της αρετής, στο να αγωνιζόμαστε, δηλαδή, να γίνουμε άριστοι στην καθολική εκείνη αρετή (*εἶ τις ἄρετή*, κατά το Φιλ. 4, 8), την οποία καθορίζει η εν Χριστῷ αγάπη και η οποία συμβάλλει στην αναβάθμιση του συνόλου

της κοινωνίας, στη βελτίωση των πολλών μέσω του γενναίου παραδείγματος, και στην καταξίωση του συλλογικού έργου που καλλιεργεί την αριστεία του καθενός.

Το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης θεραπεύει και ενθαρρύνει αυτή την αριστεία και βραβεύει τους αρίστους της επιστημονικής του κοινότητας προσβλέποντας στην αριστεία όλων ανεξαιρέτως και προσφέροντας, κατά δύναμη, τις δυνατότητες αριστείας προπάντων στους νέους, όπως αυτούς που θα τιμήσουμε σήμερα, δίπλα στους τιμώμενους Τρεις Ιεράρχες. Ουσιαστικά, εκείνο που βραβεύουμε είναι ο αγώνας των αρίστων για την αναβάθμιση της κοινωνίας μας, της πανεπιστημιακής και της σύνολης, και εκείνο που επαινούμε είναι το αίσθημα της ευθύνης για την αρετή και την αριστεία, της προσωπικής ευθύνης να γίνουμε άριστοι κατά τις δυνατότητές μας και της συλλογικής ευθύνης να είμαστε άριστοι για την κοινότητα που μας θάλπει.

Σας ευχαριστώ.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

¹ Βλ. Στ. Βιρβιδάκη-Τ. Καρακατσάνη, «Σύγχρονες θεωρίες αρετών και αριστοτελική ηθική, *Υπόμνημα στη Φιλοσοφία*, τ. 8 (Ιούνιος 2009): 183-218).

² Κανών Παρακλητικός εις τούς Τρεις Ίεράρχας, Ωδή γ', Β. Ρηγοπούλου, *Θησαυρός Αγίων*, εκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1938, σελ. 216.

³ Βλ. Η. Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, vol.1-3, Heidelberg: C. Winter, 1960-1972, 1, 136. Ρ. Chantraine, *Dictionnaire Étymologique de la Langue Greque, Histoire des mots*, vol. 1-4, Paris: Klincksieck, 1968-1980, 1, 107. Lidell-Scott, ad hoc.

⁴ Βλ. Ομήρου, *Ιλιάς* Υ 411: «ποδῶν ἀρετὴν ἀναφαίνων».

⁵ Βλ. Ξενοφόντος, *Τέρων*, 11, 5: «νικᾶν ... ἄρματος ἀρετῆ».

⁶ Βλ. Ηροδότου, *Ιστορίαι*, 7, 5: «ἡ Εὐρώπη περικαλλῆς εἶη χώρα καὶ δένδρεα παντοῖα φέρουσα ἡμερὰ ἀρετὴν τε ἄκρη».

⁷ Βλ. Πλάτωνος, *Πρωταγόρας*, 322D.E: «ὅταν μὲν περὶ ἀρετῆς τεκτονικῆς ἢ λόγος ἢ ἄλλης τινὸς δημιουργικῆς... Ὅταν δὲ εἰς συμβουλήν πολιτικῆς ἀρετῆς ἴωσιν».

⁸ Γράφει π.χ. ο Όμηρος: «ἀνδρῶν αὖ μέγ' ἄριστος ἔην Τελαμώνιος Αἴας» (Όμηρου, *Ιλιάς*, Β 768) και αλλού: «εἰ γὰρ νῦν παρὰ νησι λέγοίμεθα πάντες ἄριστοι / ἐς λόχον, ἔνθα μάλιστ' ἀρετὴ διαείδεται ἀνδρῶν» (Ν 276-277). Και για τους άρχοντες λέει: «(Αγαμέμνων) οὐνεκ' ἄριστος ἔην, πολλὸ δὲ πλείστους ἄγε λαούς» (Β 580), και «ὅτε πέρ τε γερούσιον αἶθοπα οἶνον / Ἀργείων οἱ ἄριστοι ἐνὶ κρητήρι κέρωνται» (Δ 259-260).

⁹ Θουκυδίδου, *Ιστορίαι*, 2, 37: «κατὰ δὲ τὴν ἀξίωσιν, ὡς ἕκαστος ἐν τῷ εὐδοκιμεῖ, οὐκ ἀπὸ μέρους τὸ πλεῖον ἐς τὰ κοινὰ ἢ ἀπ' ἀρετῆς προτιμᾶται [οὐδ' αὖ κατὰ πενίαν, ἔχων δὲ τι ἀγαθὸν δρᾶσαι τὴν πόλιν ἀξιώματος ἀφανεία κεκόλυται]». Βλ. επίσης, ό.π. 2, 35-46· 3, 58· 4, 19.

- ¹⁰ Βλ. π.χ. Ισοκράτους, *Αντίδοσις*, 274-275: «*Ηγοῦμαι δὲ τοιαύτην μὲν τέχνην, ἥτις τοῖς κακῶς πεφυκόσι πρὸς ἀρετὴν σωφροσύνην ἐνεργάσαιτ' ἂν καὶ δικαιοσύνην, οὔτε πρότερον οὔτε νῦν οὐδεμίαν εἶναι, τοὺς τε τὰς ὑποσχέσεις ποιουμένους περὶ αὐτῶν πρότερον ἀπερεῖν καὶ παύσεσθαι ληροῦντας, πρὶν εὑρεθῆναι τινα παιδείαν τοιαύτην, οὐ μὴν ἄλλ' αὐτοὺς γ' αὐτῶν βελτίους ἂν γίγνεσθαι καὶ πλείονος ἀξίους εἰ πρὸς τε τὸ λέγειν εὖ φιλοτίμως διατεθεῖεν καὶ τοῦ πείθειν δύνασθαι τοὺς ἀκούοντας ἐρασθεῖεν καὶ πρὸς τούτοις τῆς πλεονεξίας ἐπιθυμήσαιεν*».
- ¹¹ Πλάτωνος, *Πρωταγόρας*, 329C. Επίσης, του ίδιου, *Πολιτεία*, 4, 427C-434D.
- ¹² Αριστοτέλους, *Ἠθικά Νικομάχεια*, 6, 13, 1144b: «*οὐχ οἷόν τε ἀγαθὸν εἶναι κυρίως ἄνευ φρονήσεως, οὐδὲ φρόνιμον ἄνευ τῆς ἠθικῆς ἀρετῆς*». Βλ. κυρίως *Ἠθικά Νικομάχεια*, βιβλίο 1, κεφ. 13 και βιβλίο 6.
- ¹³ Βλ. Αριστοτέλους, *Πολιτικά* 1324a23-25: «*ὅτι μὲν οὖν ἀναγκαῖον εἶναι πολιτείαν ἀρίστην ταύτην τὴν τάξιν καθ' ἣν κἂν ὅστισοῦν ἄριστα πράττοι καὶ ζῶη μακαρίως, φανερόν ἐστιν*».
- ¹⁴ Βλ. π.χ. Σαλλούστιου, *De Conjuracione Catilinae* 54, 2-6 (σχετικά με τον χαρακτήρα του Καίσαρα και του Κάτωνα). Κικέρωνος, *De Finibus* 5, 13, 38: «*Ita fiet, ut animi virtus corporis virtuti anteponatior animique virtutes non voluntarias vincant virtutes voluntariae, quae quidem proprie virtutes appellantur multumque excellent, propterea quod ex ratione gignuntur, qua nihil est in homine divinius*» (= Έτσι θα συμβεί, ὥστε η ἀρετὴ τῆς ψυχῆς θα προσπεράσει τὴν ἀρετὴ τοῦ σώματος και οἱ μὴ ἐκούσιες ἀρετές τῆς ψυχῆς θα ἠττηθοῦν ἀπὸ τῆς ἐκούσιες ἀρετές, οἱ ὁποῖες, ἐξάλλου, κυρίως καλοῦνται ἀρετές και υπερέρχουν κατὰ πολὺ, ἐξαιτίας αὐτοῦ, τοῦ ὅτι δηλαδὴ γεννιοῦνται ἀπὸ το λογικὸ, ἀπὸ το ὁποῖο τίποτε δὲν εἶναι πιο θεϊκὸ στον ἄνθρωπο).
- ¹⁵ Βλ. *ILLRP* 1:178· 309: «*Cornelius Lucius Scipio Barbatus-Gnaivod patre prognatus, fortis vir sapiensque- quouius forma virtutei parisuma fuit, -consol, censor, aidilis quei fuit apud vos* (= Ο Κορνήλιος Λούκιος Σκιπίων Βαρβάτος, γεννημένος ἀπὸ τον Γναίω, ἄνδρα δυνατὸ και σοφὸ –του ὁποῖου η μορφή συμφωνοῦσε ἀπόλυτα με τὴν ἀρετὴ–, ὑπάτος, τιμητῆς, ταμίαις ἀνάμεσά σας). Πρβλ. ὁ.π., 183· 312.
- ¹⁶ Βλ. *IG II2* 3007 (Αθήνα, 1ος/2ος μ.Χ. αἰ.): «*[λα] μ[άδα]|νεικήσας|Αχιλλείδης|ἐν συνεφήβο[ις]|θῆκεν ἐῆς ἀρε|τῆς δόξαν ἀρι|πρεπέα*». *InvO* 5 4 (Ολυμπία, βασιλεία του Τραϊανού ἢ του Αδριανού): «*Λούκιον Πετίκιον Πρόπαντα,|φιλόσοφον Στωϊκὸν Κορινθιον, Ὀκκία Πρίσκα|ἡ μήτηρ ἀνέθηκεν ἀρετῆς ἔνεκα και σοφίας*». *IG II2* 1927 (Αθήνα, περί το 237 π.Χ.):15-17: «*[ο]ί θιασῶται στεφανοῦσι τὸν ἀρχερανι|στὴν Σώφρονα ἀρετῆς ἔνεκεν και εὐσεβείας τῆς εἰς τὴν θεόν*».
- ¹⁷ Βλ. *IG II2* 1277 (Αθήνα, 278/7 π.Χ.):20-24· «*στεφ|ανῶσαι ἕκαστον αὐτῶν θαλλοῦ στεφάν|ωι ἀρετῆς ἔνεκα και φιλοτιμίας τῆς πρὸς τὸ κοινὸν και εὐσεβείας τῆς πρὸς|τὴν θεόν*». *IG II2* 500 (Αθήνα, 302 π.Χ.):30-31· «*ἀρετῆς ἔνεκα και ἀνδραγαθίας τῆς|εἰς τὸν δῆμον τὸν Αθηναίων*». Για τῆς περιπτώσεις συνωνυμίας βλ. J. Lyons, *Language, Meaning and Context*, London: Fontana (Collins), 1981): 50-55.
- ¹⁸ Βλ. *IG IV2* 1, 128 (Επίδαυρος, περί το 280 π.Χ.):57-80 (στόν Ἀσκληπιό): *IG XI* 4, 1299 (Δήλος, τέλος 3ου π.Χ. αἰ.):88- 94 (στόν Σάραπι)· *SEG* 20, 298 (Κυρήνεια, 3ος π.Χ. αἰ.): στόν Ἀπόλλωνα.
- ¹⁹ Βλ. Ομήρου, *Ιλιάς* 9, 497-498: «*στρεπτοὶ δὲ τε θεοὶ αὐτοί, τῶν περ και μείζων ἀρετὴ τιμὴ τε βίη τε*».
- ²⁰ Βλ. *IG II2* 4326 (Αθήνα, μέσα 4ου π.Χ. αἰ.): «*Ἀθηναίαι Μένεια|ἀνέθηκεν ὄψιν ἰδοῦσα ἀρετὴν τῆς θεοῦ*».
- ²¹ Σχετικά με το φαινόμενο τῆς αστικοποίησης τῶν θεῶν βλ. F. E. Peters, *The Harvest of Hellenism. A History of the Near East form Alexander the Great to the Triumph of Christianity*, New York, 1970, 446-479· L. H. Martin, *Hellenistic Religions. An Introduction*, New York-Oxford, 1987, σελ. 1-10.
- ²² Βλ. Ιωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς τοὺς ἀδριάντας*, Ομ. 13, PG 49, 140: «*Τῆς γὰρ ἀρετῆς τὴν μὲν γνῶσιν ἐνέθηκεν ἡμῶν τῆ φύσει, τὴν δὲ πράξιν και τὴν διόρθωσιν ἐπέτρεψε ἡμῶν τῆ προαιρέσει*».
- ²³ Μ. Βασιλείου, *Ὁμιλία εἰς τὸν ΚΘ΄ Ψαλμόν*, PG 29, 317A: «*Πλὴν ἵνα και κάλλος ἐπιγένηται τῆ ψυχῆ, και δύναμις τῶν δεόντων ἐπιτελεστική, θείας εἰς τοῦτο χάριτος χρῆζομεν*».
- ²⁴ Μ. Βασιλείου, *Εἰς τὸν ἅγιον μάρτυρα Μάμαντα*, PG 31, 592A.
- ²⁵ Μ. Βασιλείου, *Ὁμιλία Προτρεπτικὴ εἰς τὸ ἅγιον Βάπτισμα*, PG 31, 436B.
- ²⁶ Μ. Βασιλείου, *Ἑρμηνεία εἰς τὸν προφήτην Ἡσαΐαν*, PG 30, 410BC και P. Trevisan, *San Basilio. Commento al profeta Isaia*, 2 vols., Turin: Società Editrice Internazionale, 1939: ch. 5:174, 13-19: «*τὸ ἀληθινῶς καλὸν τὸ ἐν τῆ ψυχῆ σύμμετρον ἐστὶ κατ' ἀρετὴν διακειμένη· μεσότης γὰρ και συμμετρία τῆς ἢ ἀρετῆ· αἱ δὲ ἐφ' ἑκάτερα τὴν ἀρετὴν ἐκβαίνουσαι ὑπερβολαὶ και ἐλλείψεις, ἀμετρία και αἴσχος. Οἷον ἢ μὲν*

ἀνδρεία μεσότης· ὑπερβολὴ δὲ περὶ ταύτην θρασύτης, καὶ ἔνδεια ταύτης δειλία. Οὐκοῦν κάλλος μὲν ψυχῆς, τὸ κατ' ἀρετὴν σύμμετρον· αἴσχος δὲ, αἰ ἀπὸ κακίας ἐγγινόμεναι ἀμετρία».

²⁷ Μ. Βασιλείου, Ὁμιλία εἰς τὸν ΚΘ' Ψαλμόν, PG 29, 316C: «Οἱ περὶ τὴν ἐξέτασιν τοῦ περὶ ἀρετῶν λόγου κατατριβέντες τὰς μὲν τῶν ἀρετῶν ἐκ θεωρημάτων ἔφασαν συνεστάναι, τὰς δὲ ἀθεωρήτους· οἷον, φρόνησιν μὲν ἐκ θεωρημάτων συνεστάναι, ἐν τῷ περὶ ἀγαθῶν καὶ κακῶν τόπῳ· σωφροσύνην δὲ ἐκ τοῦ περὶ τῶν αἰρετῶν καὶ φευκτῶν· δικαιοσύνην δὲ ἐκ τοῦ περὶ τῶν ἀπονεμητέων καὶ οὐκ ἀπονεμητέων· καὶ ἀνδρείαν ἐκ τοῦ περὶ δεινῶν καὶ οὐ δεινῶν· κάλλος δὲ καὶ ἰσχὺν ἀθεωρήτους εἶναι ἀρετὰς, ἐπακολουθούσας ταῖς ἐκ θεωρημάτων. Κατὰ γὰρ τὴν συμμετρίαν καὶ ἁρμονίαν τῶν τῆς ψυχῆς θεωρημάτων, ἔνιοι τῶν σοφῶν νενοήκασιν τὸ κάλλος· κατὰ δὲ τὸ ἀποτελεσματικὸν τῶν ὑποβαλλομένων ἐκ τῶν θεωρητικῶν ἀρετῶν, τὴν ἰσχὺν νενοήκασιν».

²⁸ Μ. Βασιλείου, Ἐπιστολαί, Ἀρματίῳ τῷ μεγάλῳ· Y. Courtonne, *Saint Basile. Lettres*, ep. 276:1, 16-18. Πρβλ. *Εἰς τὸ Πρόσεχε σεαυτῷ*, PG 31, 216B καὶ S.Y. Rudberg, *L'homélie de Basile de Césarée sur le mot 'observe-toi toi-même'*, Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1962, 36:6-7: «τὸ ἀπὸ κακίας αἴσχος καθραμένη [ἡ ψυχὴ], δι' ἀρετῆς πρὸς τὴν ὁμοίωσιν ἀνατρέχει τοῦ κτίσαντος». Ἐπίσης, τοῦ ἰδίου, Ὁμιλία ἐν Λακίζοις, PG 31, 1453B: «διὰ τῆς ἀρετῆς ἀνάγων αὐτόν [ὁ Κύριος], καὶ διὰ σωφροσύνης τῶν κατὰ τὸν βίον ἐπὶ τὴν τελείωσιν τῆς ψυχῆς».

²⁹ Γρηγορίου Θεολόγου, Ἔπη ἠθικά, PG 37, 594A: «Μεσότη δὲ κακῶν ἀρετὴ κατάκειται / Ὡς ῥόδον ἐν στυγερῆσι καὶ ὀξείησιν ἀκάνθαις».

³⁰ Γρηγορίου Θεολόγου, Ἔπη ἠθικά, PG 37, 667A ε.ε.

³¹ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Λόγος ἐν ταῖς Καλάνδαις*, PG 48, 955: «οὐδὲν ἀγαθὸν ἀλλ' ἀρετὴ μόνον καὶ τὸ διὰ πάντων ἀρέσκειν τῷ Θεῷ».

³² Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς Γένεσιν*, Ομ. 8, 6, PG 53, 75.

³³ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους*, PG 60, 618· Ἐπίσης, βλ. ὁ.π. 619: «Καὶ γὰρ ἀρχὴ καὶ τέλος ἀρετῆς ἡ ἀγάπη· ταύτην ἔχει ρίζαν, ταύτην ὑπόθεσιν, ταύτην κορυφήν. Εἰ τοίνυν καὶ ἀρχὴ καὶ πλήρωμα, τί ταύτης ἴσον;»· πρβλ. τοῦ ἰδίου, *Εἰς τὰς εὐχὰς*, ἃς ὁ Χριστὸς ἠῤῥατο, PG 48, 795. Ἐπίσης, βλ. τοῦ ἰδίου, *Πρὸς τοὺς πολεμοῦντας τοῖς ἐπὶ τὸ μονάζειν ἐνάγουσιν*, PG 47, 373: «Ὁ γὰρ σύνδεσμος καὶ ἡ ρίζα τῆς πολλῆς ἀρετῆς αὕτη ἐστί (ἡ ἀγάπη)».

³⁴ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Πρὸς Ἀνομοίους, Περὶ ἀκαταλήπτου*, PG 48, 702 καὶ A.-M. Malingrey, *Jean Chrysostome. Sur l'incompréhensibilité de Dieu* [Sources chrétiennes 28 bis. Paris: Éditions du Cerf, 1970] 1:54: «Ταύτης γὰρ παρουσίας οὐδὲν μέρος φιλοσοφίας ἐλλείπει τῷ κεκτημένῳ, ἀλλ' ὀλόκληρον ἔχει καὶ παντελεῖ καὶ ἀπηρτισμένην τὴν ἀρετὴν, ὥσπερ οὖν ἀποῦσης ἔρημος πάντων ἐστί τῶν ἀγαθῶν».

³⁵ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς τοὺς ἀδριάντας*, PG 49, 91.

Κυριακούλα Παπαδημητρίου, Δρ
Καθηγήτρια Καινῆς Διαθήκης Α.Π.Θ.